

РАД НА ИЗГРАДЊИ АЕРОДРОМА

Шестог дана боравка у Тадића магацин, по подне, дође група Немаца, а са њима и неки цивили и Недићеви официри. Из те групе издвоји се један официр са ознакама капетана бивше југословенске војске¹ и стаде говорити:

„Браћо Срби, ми смо дошли да вам помогнемо. Браћо, ви ћете од данас редовно добијати храну, али зато ћете морати да радите. Нико не може да једе а да не ради. Неће вам бити лоше. Бво, сада ћете добити по пола хлеба, а од сутра ћете храну добијати редовно.”

Он није ни завршио свој говор, а пред Тадића магацин стигла је покретна кухиња. Затворске власти наредиле су им да имају изаћи у групама од по пет људи у двориште. Пред магацином дали су им по земљану порцију врелог гриза и по једну половину хлеба, оправљеног на немачки начин. Био је изузетно тврд па је више подсећао на коцке за калдрмисање улица и тргова него хлеб који ће се користити за људску исхрану. Но и такав био је добар за гладне и исцрпљене заробљенике па су га нервозно кидали и халапљиво јели. Брела каша, водњикава и неукусна, коју су са овим хлебом добили, ипак им је добро дошла да се попуне већ поодашо празни органи за варење. Ужурбано су је сипали у уста и грло, као да су се плашили да ће им је неко преузети.

Они старији и искуснији стално су упозоравали млађе другове на судбину појединих српских војника на Солунском фронту, који су помрли када су се прегладнели сити најели. Наравно, они су их пажљиво слушали, али њихове савете нису прихватили. Глад је тражила да се зајази. За само десетак минута код ретко кога од њих могло се наћи и најмање парче оног бајатот хлеба.

Према писању Зорана Трипковића², поједини затвореници су протестовали против захтева да се ангажују на физичким посло-

1. Био је то Љотићевски првак и познати ваљевски трговац Божидар Божа Матић са неколико општинских часника и ортскомандантом мајором Штабеом. Матић је у прво време био заменик ваљевског четничког војводе а касније капетан СДК.

2. Зоран Трипковић: *Терај ту банду даље*, лист *Напред*, Ваљево, број 580 од 27. новембра 1959. године.

вима. Тим поводом тумач Бауман саветовао им је да се не противе, јер и сами јасно виде у каквој се ситуацији налазе. Ипак, одговорили су му да неће радити а да могу и умрети ако треба. После овога окупили су се комунисти и међуообно се договорили шта би требало даље чинити. Одлучили су и саветовали друге да сви иду на рад, јер ће тако редовно добијати храну, бити на чистом и свежем ваздуху а уз то сагледаће и могућност организованог бекства.

Сутрадан није ни било свануло кад су у Тадића магацин упали Немци и почели да их изгоне напоље. Ударали су их штаповима, а они, да би избегли ударце, заглављивали су се у вратимг и масовно трчали низ дрвене степенице, повећавајући на тај начин и онако превелику буку. Немци су се и даље смејали на јучерашње противљење, говорећи им: „Ићи ћете на рад, па хтели ви то шп не!“ Да би још више убрзали њихово напуштање зграде Тадић магацина, стално су довикивали:

„Раус, 'раус! Лос, лос!“

Кад су изашли из магацина, у дворишту се још није добр< видело услед густе и непрозирне магле. Немци им наредише д< се построје у колону по четири. Док су чекали следеће наређење онако голи и боои, цвокотали су на јутарњој новембарској хладноћи. Тих дана мраз се упорно одржавао а поледица је пекла њихове табане као какав усијани жарач. За тили час око њих поређали су се Немци и жандарми, а на тротоару Бирчанинове улице стајали су постројени четници, истина без оружја. Два Немца **давал** су из цака сваком четнику по једну бомбу, а затим их распоређивали око заробљених партизана.³ Истовремено, друга два Немца, давали су заробљеницима по половину немачког бајатог (војничког) хлеба са два велика удубљена слова на средини.

Мало подаље од њих стајали су: Драгомир Лукић, окружни начелник, Јова Шкава, четнички војвода⁴; Божа Матић, љотићевски првак и многи други сарадници окупатора. Стајали су и нетремице гледали заробљене партизане, углавном здраве и лепо грађене младе људе. Међутим, дуго гладовање, злостављање и хларноћа оставили су снажан траг на њима. Постали су некако безволни, уморни, а уз све то били су неуредни, необријани и у ритамга па су изазивали сажаљивање. На жалост, такве су их запамтили многи становници Ваљева. Њихов бедан изглед био је и снажан изазов Немцима да их фотографишу. Тако исцрпљене, подеране и блатњаве снимали су и камерама постављеним на околним згргдама. Снимали су их за филм који ће свестрано користити у ант> пропаганди народноослободилачког рата наших народа и наро;

3. Живорад Жика Гајић тврди да то нису били четници већ недићевци и да није вид< када су дељене бомбе.

4. Према другим подацима био је то Милорад Радић Пинда, месар, рођен 1895. године Ваљево, од оца Немца — Михаила Капфела, кровопокривача и мајке Јелисавке, дев. Радих из Раћевог Села, чије је и узео презиме и носио га до погибије. Он је био ваљевски четнички војвода.

ности и уз помоћ којег ће васпитавати омладину Трећег рајха. Радили су то са оообитим задовољством. Још док су стајали у дворишту Тадића магацина, један Немац притрчао је Стојану Веснићу, земљораднику из Горјана код Ужица, ухватио га за кошуљу, поцепао је преко леђа и снажно га је распалио дланом по голој кожи, надмено се односећи према својој жртви. Вероватно је очекивао да ће због овог геста добити признање за показану храброст. Веснић се на тај њешв поступак само иоплазио, показујући да га се ни у том положају не боји. Вероватно је та сцена приликом монтаже филма била изостављена.

Кад је храна подељена, затворске вратнице су отворене и колона заробљеника је кренула низ Бирчанинову улицу. На челу колоне ишли су немачки војници на мотоциклима и бициклима, а четници и жандарми пешице. Сви они били су окружени немачком стражом која је била наоружана до зуба, а међу њима било је и војника са митраљезима. Поједини преживели заточеници Тадића магацина тврде да са четницима нису имали додира ван затворског круга, док Станко Субашић тврди да су за време одласка на рад и у току радова на изградњи аеродрома били стално чувани од стране четника, Недићевих жандарма и немачких војника.

Кроз Тешњар су прошли обичним кораком, а тако су ишли и Карађорђевом улицом до „Београд“ кафане. Пошто су сматрали да су се удаљили од маоовних радозналих погледа грађана, спроводници су их почели снажно тући, терајући их да трче. У том трку једном младићу опао је подерани гумени опанак па је застао да га навуче. Немци су то одмах спазили, па су му одмах притрчали и стали га душмански тући. Дечак је одмах видео шта га је снашло, па је брже-боље са опанком у руци наставио да трчи настојећи да се укључи у своју колону. Из тренутка у тренутак темпо њиховог кретања је појачаван. Многи, а нарочито они старији, болесни и изнемогли, нису то могли да издрже, па су почели да посрћу и застају.

За време овојих пролазака кроз град заробљеничка колона привлачила је пажњу његових житеља. Људи, жене, деца често су застајали да их виде. Гледали су их са жаљењем, али и нескривеним симпатијама. На једном месту у граду из гомиле пролазника почели су им додавати комаде хлеба, пакла цигарета и разне врсте воћа. Они су то хватали у лету, без застајкивања. . . Међутим, и то је сметало њиховим спроводницима, па они улетеше у гомилу да би то спречили.

Како су на рад обично одлазили у раним јутарњим часовима, углавном боси и слабо одевени, по познојесењској голомразици, многи су цвокотали од зиме. Да зло буде веће, све чешће су из рањавих ногу остајали трагови свеже крви. То је код патриотски расположених грађана Ваљева и околине изазивало гнев и протесте. Многе занатлије, ситни трговци и други родољуби у знак

протеста против окупаторског насиља затварали су прозоре на својим домовима и спуштали ролетне на својим радњама. Ово су чинили јер нису могли да гледају затворенике у тако бедном стању. Био је то њима својствен вид бојкота. Насупрот њима, неки грађани Ваљева на појаву затвореника реаговали су окретањем главе на другу страну. Биле су то демонстрације ћутања. А многи од тих грађана у својим срцима носили су снажан бол због призора који су претходно видели.

О првом одласку ове групе заробљеника на градилиште аеродрома, мајка Петра Петровића, младог металског радника из Ваљева, по ослобођењу је говорила⁵:

„... Пет дана су их држали затворене. Испитивали су их и тукли. А шестог дана повели су их на рад. Стајала сам пред капијом да би видела мог сина. Стајао је у реду. Био је у оном истом радничком оделу у којем је и отишао од куће. Неки тужни осмех заблиста му на лицу када ме виде. Ишао је окрећући се и гледајући ме. Имао је тада 19 година. Потрчах ка колони, а он ме упита: „Мама шта радиш?“

„Ето, сине, гледам те. Да ли ће те пустити?“ упитах га.

Он заврте главом. Кораци немачких чизама још више се убрзаше и Немац поново викну: „Паус!“ Он ми махну руком и оде...”

„Кад омо први дан пошли на радилиште, одједном нам је наређено да се окренемо на лево круг“, каже Станко Субашић. „Пошто смо трчали, у том трку многи другови су се сударили, па нас је око две трећине попадало. Они би нас поново постројили и кренули бисмо даље као да се није ништа догодило. Онда су нам још три пута наређивали да трчимо напред и да се у трку окренемо на лево круг.“

Обично после једночасовног пешачења градским улицама и друмом Ваљево — Београд, заробљеници су скретали удесно преко пруге и у ливадама званим Суво поље, где су Немци још почетком октобра 1941. године почели да изводе опсежне грађевинске радове. Јавности је саопштено да се то ради на изградњи аеродрома⁶. А на том месту је непооредно пред други светски рат позната Фабрика обуће **Бата** из Борова почела да подиже своје производне погоне.

Кад су заробљеници зашли дубоко у поље, зауставили су их испред дрвених барака, а потом распоредили око писте која је такође била у изградњи и подслили им алат за прокопавање неких

5. Лист *Напред* Ваљево, број 336, од 26. новембра 1954. године, текст под насловом *Два сина* на 27. новембар 1941.

6. У време радова на изградњи овог објекта на тај плац, готово сваког дана спуштао се авион који је долазио из Београда и који је тих дана био једина стална веза блокираног немачког гарнизона у Ваљеву са својом претпостављеном командом у Београду.

канала за одводњавање воде са будућег аеродрома. Недалеко од њих радила је повећа група цивила — принудно мобилисаних грађана са којима нису смели ступати у везу.

Кулучари су их приметили одмах и застали за тренутак, као да су желели да их боље виде и поздраве. На лицима им се видело сажаљење према овим босим, голим и исцрпљеним људима. Упорно су се извиривали и покушали да међу њима било кога препознају. Међутим, то је био вражји тежак посао. Како некога препознати међу тако изнемоглим и унакаженим ликовима? Како препознати другове кад све више нису личили на људска бића?

О почецима њиховог рада на изградњи овог аеродрома Војин Ђурашиновић Костја, између осталог, записао је:

„ . . . Кад смо почели да копамо, било нам је ужасно тешко, онако гладним и изнемоглим. Земља влажна, тешка. . . Изгледало је као да је свака лопата оптерећена тежином од педесет килограма. Ако за тренутак застанемо, одмах нас туку штаповима да све пуца, па смо извлачили крајњу снагу да некако радимо.

У подне нас поведоше према друму одакле смо дошли. Тамо нас је чекао камион из кога изнесоше посуде, некакве ћасе, што је требало да нам послужи као порција. Немци наредише да то чувамо, рекавши да храну неће добити онај који тај суд разбије или изгуби. Затим с камиона скидоше два казана и почеше да нам деле некакву чорбу по којој су пловили комади сточне репе. Праве помије.

Један сат провели смо око ручка, а онда нас опет вратише у канал. На изградњи писте радили су и цивили на кулуку, али са њима нам је био забрањен сваки додир и разговор.

Око четири сата посао је прекинут, па су нас онда повели назад. Пре поласка, бркати жандарм нас је брижљиво пребројавао. . .⁷

И даље рад на аеродрому био је тежак и мукотрпан. Земља натопљена водом, а они гладни и изнемогли, а уз то многи од њих и ненавикнути на физичке напоре, све су то тешко подносили. Немци стално обилазе око њих и педантно контролишу радове. Тим поводом Миливоје Митровић из Сече Реке код Косјерића каже:

„ . . . Чим се неко усправи, дотрчао би Немац с мотком и почео да га бије, а за њим би дотрчали и остали. . . Добрим делом услед тога сваког дана бивало нас је на радилишту све мање и никад нисмо добили објашњења где су они што нису дошли на посао, а многе од њих ми никад више не бисмо видели. . . ”

7. в. Бурашиновић Костја, н. д. стр. 221 и 222.

И на радилишту Немци су данима немилосрдно тукли затворенике. Нарочито дебљи крај извукао је Милован Мића Радојевић који је на себи имао црвени џемпер. Пошто су Немци били алергични на црвену боју, то су га немилосрдно тукли сваком приликом у пролазу. Већ је био исцрпљен и више није знао шта да ради. Свукао је џемпер и замахнуо да га треоне у тек ископани канал. Другови су га од тога одвратили, сугеришући му да га обуче испод кошуље. Слично је прошао и један Ром кога су такође премлатили па се као порушен сручио у канал. Зликовцима ни то није било довољно, већ су га извукли, оборили на ледину и наставили да туку.

Оваке и сличне сцене понављале су се из дана у дан. О томе Миленко Смиљанић из Ужица каже:³

„ . . . На рад су нас терали трчећим кораком до аеродрома. Често су нам забрањивали да прелазимо преко моста на једној речици⁹, већ нас поред моста натерују да пређемо преко воде и да се онако мокри пењемо уз клизаву обалу. Биле су то јадне и жалосне сцене. Једни нае моткама терају да се пењемо, а други нас сачекају са моткама када се попнемо. Ако се неко брзо и лако попне на обалу, моткама га терају да се врати назад, па бију да се поново пење, а бију и кад се попење. . . ”

О тим радовима на изградњи аеродрома Војин Ђурашиновић Костја¹⁰, између осталог, забележио је и ово:

„ . . . Једног дана на аеродрому, за време рада, Немци почеше некима од нас везивати око леве руке зелену врпцу. Не знамо зашто. Мислили смо да им се добро не пише, а код ручка смо дознали шта је у питању. На дну казана остало је нешто сплачина, па Немци покупише све обележене и поделише им као додаток. Осталима саопштише да су они добро радили, а ако и ми будемо такви, такође ћемо добити. Био сам гладан, али ми је све ово било одвратно, а поготово што су у питању овакве оплачине. Видео сам да Немци хоће да нас компромитују: ови другови се нису посебно истичали, али Немцима је требало да нешто нађу чиме би нас подстицали. И сутрадан су некима везивали врпце, али већ после неколико дана нико на то није ни обраћао пажњу. . . ”

Поред мноштва других забрана којима су били окружени, заробљеници нису смели ни да се мешају са осталим радницима

8. Изјава Миленка Смиљанића, Историјски архив Титово Ужице, Монографско-мемоарска грађа, бр. 647/3.

9. Ради се о речици Љубостињи, левој притоци реке Колубаре.

10. В. Бурашиновић Костја, н. д. стр. 222 и 223.

ангажованим на изградњи овог аеродрома. Па ипак неки од тих радника успевали су да им добаце по неки комад хлеба, нешто од воћа а нарочито цигарете, јер су оне затворенику — пушачу значиле мелем на незалечену рану. Одушевљавало их је њихово другарство и узајамна оолидарност, јер све што би добијао ма ко од њих делили су на равне делове. Оно што су учили на синдикалним, скојевским или партијским састанцима и читалачким часовима, сада су практично примењивали. Мада су знали да су им дани одбројани, надали су се животу и желели да последње трснутке проживе достојанствено и у складу са идеалима за које су се борили.

Њихов рад на аеродрому и спровођење кроз град често су имали и манифестациони карактер, па су представљали и посебан вид антикомунистичке пропаганде. Очигледно је било и Немцима да од њиховог рада неће имати неке велике користи, али су преко њих желели да јавно демонстрирају овоју онагу и моћ. За то им је добро дошло њихово масовно присуство и бедан изглед. Но, ипак, заточеници Тадића магацина радили су у границама својих могућноси.